

**ՄԻ ՀԱՏՈՒԱԾ ԳԻՒՏ ՄԽԻԹ-ԱՐԵԱՆԻ
«ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՂԳՈԹ-ԱՅԷՆ»
ԱՆՏԻՊ ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻՑ**

Արծուի Հ. Բախչինեան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան

Հրապարակումը ներկայացնում է արեւմտահայ հոգևոր գործիչ, մտաւորական Գիւտ Մխիթարեանի (1877–1940) «Դրուագներ հայկական Գողգոթայէն. 1912–1937» անտիպ յուշագրութիւնից մէկ հատուած՝ «Սահակ կաթողիկոս կրկին ի Հալէպ» գլուխը: Մխիթարեանը, որ 1903–1919 թթ. աշխատել է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանում որպէս Սահակ Բ. կաթողիկոսի յաշուակալ-քարտուղար, իր յուշագրութեան մէջ ներկայացրել է Կիլիկիայի Հայոց կաթողիկոս Սահակ Բ Խապայեանի գործունէութիւնը Օսմանեան կայսրութեան իրադարձութիւնների խնայատկերին:

Ներկայացնող հատուածում պատմում է 1915 թուականի մայիս-յուլիս ամիսներին Սահակ կաթողիկոսի՝ Հալէպ կատարած ուղևորութիւնը, մէջբերումներ են կատարում տարբեր անձնատրութիւնների նրա յղած գրութիւններից, որոնցում նա վկայել է հայ բնակչութեան տարագրութեան և կոտորածների մասին: Յիշատակում են եղեռնամահ մտաւորականներ, հայերին բռնի իսլամացնելու վերաբերեալ վկայութիւններ:

Բանալի բառեր՝ Գիւտ Մխիթարեան, Կիլիկիոյ կաթողիկոսարան, Մեծ եղեռն, 1915 թուական, եղեռնամահ մտաւորականներ, Սահակ Բ Խապայեան կաթողիկոս, Հալէպ, տարագրութիւն, բռնի իսլամացում:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 02.03.2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 16.05.2022:

The article was submitted on 02.03.2022 and accepted for publication on 16.05.2022.

Статья поступила 02.03.2022 и была принята к публикации 16.05.2022.

Ինչպէս հղել՝ Արծուի Հ. Բախչինեան, «Մի հատուած Գիւտ Մխիթարեանի «Դրուագներ հայկական գողգոթայէն» անտիպ յուշագրութիւնից», *Յեղասպանագիտական հանդես* 10, no. 1 (2022), 97-109:

How to cite: Artsvi H. Bakhchinyan, “An Excerpt from Kud Mkhitarian’s Unpublished Memoires ‘Episodes from Armenian golgotha,’” *Ts’eghaspanagitakan handes* 10, no. 1 (2022): 97-109.

Как сослаться: Арцви Г. Бахчинян, “Отрывок из неизданных мемуаров Кюда Мхитаряна «Фрагменты армянской голгофы»,” *Цехаспанагитакан андес* 10, no. 1 (2022): 97-109.

Ներածութիւն

2017 թուականին բրազիլացի պատմաբան Էյտոր Լոուրէյրոն, որ զբաղւում է Բրազիլիայի հայ համայնքի պատմութեան ուսումնասիրութեամբ, ինձ յանձնեց Գիւտ Մխիթարեանի «Դրուագներ հայկական Գողգոթայէն. 1912–1937» 183 էջ կազմող ձեռագիր յուշագրութեան լուսապատճէնը: Նա յայտնեց, որ բնագիրը պահում է Գիւտ Մխիթարեանի դստեր՝ Շաքէ Աւետիսեանի արխիւում:

Այս յուշագրութիւնը ամբողջովին անծանօթ չէր, նրա մասին վկայել էր Գառնիկ Ստեփանեան իր «Կենսագրական բառարանում»¹, սակայն ձեռագիրը, առաջին անգամ յայտնուելով

1 Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական բառարան, հարյուր Գ* (Երեւան, «Խորհրդային գրող», 1990), 56:

Հայաստանում, հնարաորութիւն է ստեղծել ծանօթանալու բովանդակութեանը եւ հրատարակութեան պատրաստելու:

Գիտ Մխիթարեանը (1877 (կամ 1878), Սկիւտար, Կ.Պոլիս – 1940, Բրազիլիա) հոգեւոր, կրթական գործիչ եւ բանասէր էր: Աւագանի անունը եղել է Մանուկ: Կրթութիւնը ստացել է ծննդավայրում՝ Ս. Իսաչ ծխական վարժարանում եւ Ազգային Կեդրոնական վարժարանում, որն ասարտելուց յետոյ 1896–1898 թթ. ուսանել է Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց վարժարանում: 1903–1919 թթ. աշխատել է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանում որպէս Սահակ Բ. Իսապայեան կաթողիկոսի յաշուակալ-քարտուղար, նաեւ դպրոցի տեսուչ եւ ուսուցիչ Կիլիկիայում: 1905-ին արեղայ է ձեռնադրուել՝ Գիտ անունով: 1907–1914 թթ. ստացել է վարդապետի, ծայրագոյն վարդապետի եւ եպիսկոպոսի աստիճաններ: 1910–1915 թթ. վարել է Սոյ ժառանգաւորաց վարժարանի տեսչութիւնը: Մեծ եղեռնը վերապրելուց յետոյ 1920–1923 թթ. վարել է Խարբերդի առաջնորդական տեղապահի պաշտօնը: 1923-ի սկզբին Գիտ Մխիթարեանը մեկնել է Մարտէլ, որտեղ հրաժարուել է հոգեւոր կոչումից: Ֆրանսիայից մեկնել է ԱՄՆ, այնտեղից՝ Բրազիլիա, հաստատուել Սան Պաուլուում: Այստեղ ամուսնացել է եւ աշխոյժ դերակատարութիւն ունեցել հայ համայնքի կեանքում: Աշխատակցել է ամերիկահայ պարբերականներին²: Առանձին գրքերով լոյս է ընծայել «Յուշեր եւ վերլիշումներ (1918-1935)» (Անթիլիաս, 1937), «Պրագիլիոյ հայ գաղութը: Սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը» (1938) եւ «Պրագիլիոյ հանրապետութիւն (համաժողով ուսումնասիրութիւն)» (Պուէնսու Այրէս, 1938) գրքերը³:

Մխիթարեանի «Դրուագներ հայկական Գողգոթայէն» յուշագրութիւնը մասնաւորապէս ներկայացնում է Սահակ կաթողիկոս Իսապայեանի գործունէութեանը Մեծ եղեռնից առաջ, 1915-ին եւ դրանից յետոյ, նրա այցելութիւնները Հալէպ, Հաճըն, Ադանա, Սոյ վանքի խուզարկութիւնը եւ ապա պարպումը, Սահակ կաթողիկոսի տարագրումը եւ ժամանակաւոր վերադարձը Կիլիկիա, նրա ուղեւորութիւնը Եգիպտոս եւ Եւրոպա: Յուշագրութիւնը յաւելեալ տեղեկութիւններ է տրամադրում 1914–1921 թթ. արեւմտահայութեան հանդէպ կիրառուած ցեղասպանութեան եւ տարագրութեան, ժամանակի հոգեւոր-եկեղեցական կեանքի վերաբերեալ, յիշատակում են ժամանակաշրջանի հայ եւ օտարագրի տարբեր գործիչներ:

Յուշագրութեան հաւաստիութիւնը ամրապնդում է Սահակ կաթողիկոսի նամակներից եւ հեռագրերից կատարուած բառացի մէջբերումների առկայութեամբ, Մխիթարեանը քարտուղարի իր պաշտօնի բերումով յաճախ ձեռքի տակ է ունեցել կաթողիկոսի գրութիւնների պատճենները, իսկ երբ չի ունեցել, յարկ է համարել նշել այդ մասին: Օրինակ՝ խօսելով Գրիգոր Զօհրապի՝ Սահակ կաթողիկոսին յանձնած կտակի մասին՝ Մխիթարեանը նշել է. «*Ժամանակին թէեւ ընդօրինակած էինք կրակը, բայց դժբախտաբար այսօր չունինք մեր փրամադրութեան փակ: Ոչ ալ՝ Զօհրապի՝ Սահակ կաթողիկոսին գրած նամակը, որով ցաւ կը յայտնէր Կիրակի օրը եկեղեցի չի կրնար երթալուն եւ Ն. Ս. Օծութեան օրհնութիւններէն զրկուած ըլլալուն համար*»: Նրա ձեռքի տակ անշուշտ եղել է նաեւ «Կիլիկեան կսկիծներ. վաւերագրեր Կիլիկիոյ կաթողիկոսական դիւանէն, 1903–1915» հատորը (Պէլրոյթ, 1927), որտեղ ընդգրկուած է Սահակ կաթողիկոսի թղթակցութիւնների մի մասը:

Յուշագրութեան էջերից յառնում են նաեւ մի շարք արժէքաւոր խորհրդածութիւններ ժամանակի իրադարձութիւնների վերաբերեալ: Այսպէս, Սահակ կաթողիկոսը 1914-ին Զաւէն պատրիարքին գրել է. «*Բնաւ սխալած չենք ըլլար, եթէ ըսենք, թէ՛ ներկայ կառավարութիւնը նախորդ ռեժիմէն շարք սանյի ստիթ կուրպայ լեցնելու դատնութեան բաժակը*»: Եւ կամ՝ յիշելով Մարաշի

2 Տե՛ս՝ Կ. (sic) Մխիթարեան, «Նամակներ Պրագիլիայէն», Հայրենիք, 17 ապրիլի 1926, 1:

3 Տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, Հարսաւային կողմն աշխարհի. հայերը Լարիս Ամերիկայի մէջ սկիզբէն մինչեւ 1950 (Անթիլիաս, 2005), 263-264:

կուսակալի բնորոշումը հայ-թուրքական բախումների վերաբերեալ որպես «*հոր ու զակի կոխներ*»՝ Մխիթարեանը պարզաբանել է. «*Թուրքը երբեք զուակ չէ նկատրած հայը, ընդհակառակը, միշտ իբրև սրբունկ՝ հալածած, կողուպրած, բռնաբարած եւ սպաննած է, իսկ նեղը մնացած պարագային է, որ օգնութիւն ակնկալած է իր ըայանէն*», եւ այլն:

Ներկայացուող հատուածը վերաբերում է Գ-իւտ Մխիթարեանի յուշագրութեան 1915 թուականին, մասնաւորապէս Կիլիկիայից բռնագաղթուած հայ տարագրութեանը: Յիշում են Գրիգոր Զոհրապի, Վարդգէսի եւ եղեռնամահ այլ մտաւորականների անուններ, վկայութիւններ հայերին բռնի իսլամացնելու վերաբերեալ: Յուշագրութեան տոյն հատուածում յիշուած բազմաթիւ դէպքեր արդէն ծանօթ են (ինչպէս՝ Սահակ Կաթողիկոսի՝ Զաւէն պատրիարքին յղած նամակը), որոնց մի մասին ինքը Գ-իւտ Մխիթարեանն անդրադարձել է իր «Յուշեր եւ վերյիշումներ (1918-1935 թթ.)» հատորում:

Սահակ կաթողիկոս կրկին ի Հալէպ

Հետզհետէ Հալէպէն հասած տխուր եւ սարսազողեցիկ յուրերուն վրայ Սահակ կաթողիկոսը Մայիս 25ին՝ Ատանայի կուսակալին գիտութեամբ եւ հաւանութեամբ կը մեկնի եւ 28ին «վիշտէն ու տառապանքէն ընկճուած» կը հասնի Հալէպ: Նոյն օրն իսկ կ'այցելէ կուսակալին եւ կը պատմէ ճանապարհին տեսածները:

Յունիս 2ին՝ Դ-րդ բանակի ընդհանուր հրամանատարութեան ուղղեալ ընդարձակ գրութիւնով մը նորէն գթութիւն կը հայցէ, որուն ճէմալ⁴ Յունիս 8ին կը պատասխանէ. «1. Զանազան վայրեր դրկուած հայ ժողովուրդէն մէկուն ինչքին, անձին կամ պատուոյն ո՛ր եւ է հարձակում տեղի կ'ունենայ. եթէ կ'ըլլայ կամ եղեր է, դէպքը ինձի մանրամասնօրէն գիտցնելիդ կը խնդրեմ: 2. Հնար եղած օգնութիւնն ու դիւրութիւնը ցոյց պիտի տրուին: 3. Կը յուսամ ի մօտոյ Հալէպի մէջ ձեզի հետ տեսնուիլ»:

Սահակ կաթողիկոսը ճէմալի հարցումներուն ի պատասխանի 12 յօդուածներէ բաղկացեալ ընդարձակ գրութիւն մը կը պատրաստէ՝ Հալէպ ժամանումին մատուցանելու համար: Ատոր մէջ մի առ մի կը թուէ տեղահանութենէ առաջ եւ ճամբու ընթացքին պատահած բոլոր դէպքերը. հրապարակային ծննդաբերութիւն, նորածիններու աղքատացնելու մէջ նետուիլ՝ զանոնք կրելու յոգնութենէն ազատելու համար, մէկ ընտանիքէն հայրը կամ մայրը բաժնելով՝ տարբեր վայրեր դրկուիլ, գիշերանց անասուններու փախցուիլը, որուն հետեւանքով շատ մը ծերերու, հիւանդներու եւ անչափահասներու օրերով քալելու հարկադրուած ըլլալնին, ճամբու պաշար եւ կամ զգեստեղէն առնելու միջոց չտրուիլ, թանկագին իրեղէններու եւ նոյն իսկ ճամբու պաշարի սովորական դարձած գողութիւնները եւ այդ առթիւ տեղական կառավարութեան մօտ կատարուած դիմումներուն անլսելի մնալը, ռոճիկ պատրաստելու եւ տալու պատրուակով թշուառ ժողովուրդին օրերով արեւու տակ բացօթեայ վար դրուիլը, իրենց ընկերացող ոստիկաններու, զինուորներու եւ մանթրգայի ու մէնզէլի⁵ պաշտօնեաներու կողմէ ի գործ դրուած անարգական եւ տգեղ արարքները, տրուած պաշարի անբաւականութիւնը, եւ յուսկ յետոյ կ'աւելցընէ. «...Եթէ համարձակութիւն կը տրուի՝ սա ալ ըսեմ յաւելուածա-

4 Ջէմալ փաշան (1872–1922) Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին եղել է Սիրիայում եւ շրջակայքում գործող Օսմանեան 4-րդ բանակի հրամանատար:

5 Մենզիլ – իջեւան, օթեւան (թուրքերէն):

բար, որ խրատ կամ պատիժ՝ այսքանը բաւ համարելով՝ մնացեալներուն այդ անտանելի վիճակէն վերջ մը թող տրուի, զանոնք ընդ միշտ Օսմանեան փառապանծ գահուն կապուած պահելու համար»:

Յունիս 8ին՝ կ'եսգիշերէն յետոյ, Հալէպ կը հասնին Է. Ակնունի, Գ. Խաժակ, տօքտոր Տաղաարեան, Յ. Ճանկիլեան, Ս. Մինասեան, Ռ. Զարդարեան⁶ եւ ուղղակի կը տարուին ոստիկանատուն:

Յաջորդ օրը լուր կը դրկին Սահակ կաթողիկոսին եւ դրամի կարօտ ըլլալնին կը յայտնին: Սահակ կաթողիկոսը 30 օսմանեան ոսկի կը դրկէ իրենց: Նոյն օրը փօլիսի⁷ մը ընկերակցութեամբ կ'երթան Առաջնորդարան՝ ներկայանալու համար Սահակ կաթողիկոսին եւ հայցելու անոր հայրական օրհնութիւնը:

Յունիս 10ին ճամբայ կը հանուին դէպի Տիգրանակերտ՝ դատուելու համար պատերազմական ատենախի առջեւ: Ճանապարհին չէթէներու կողմէ կը սպաննուին խժոժօրէն:

Յունիս 12-ին Զօհրապ եւ Վարդգէս⁸ կը հասնին եւ կը դրուին օթել մը⁹: Կը տեսնուին Ճէմալ փաշայի եւ կուսակալ Ճէլալ պէյի հետ: Ճէմալ կը խոստանայ Զօհրապը՝ Հալէպ թողելու համար աշխատիլ, բայց իբր թէ չը յաջողիր:

Երիցս կը տեսնուին Սահակ կաթողիկոսին հետ, որուն կը յանձնէ Զօհրապ՝ Հալէպի մէջ պատրաստած կտակը՝ դրկուելու համար իր ընտանիքին: Ժամանակին թէեւ ընդօրինակած էինք կտակը, բայց դժբախտաբար այսօր չունինք մեր տրամադրութեան տակ: Ոչ ալ՝ Զօհրապի՝ Սահակ կաթողիկոսին գրած նամակը, որով ցաւ կը յայտնէր Կիրակի օրը եկեղեցի չի կրնար երթալուն եւ Ն. Ս. Օծույթեան օրհնութիւններէն զրկուած ըլլալուն համար:

Զօհրապ՝ Գօնիայի մէջ պատրաստած էր ընդարձակ յիշատակագիր մը՝ Տիգրանակերտի պատերազմական ատենախի նախագահին ուղղեալ: Այդ յիշատակագիրին մէջ ըսելէ յետոյ, թէ «Հնչակ»ներու հետ երբէք յարաբերութիւն ունեցած չէ, իսկ «Դաշնակ»ներու հետ ունեցած յարաբերութիւնն ալ «սէլամ-սապահ»էն¹⁰ անդին անցած չէ՝ մի առ մի կը թուէ օսմանեան երեսփոխանական ժողովին, Ծովային նախարարութեան պիտոնէի պատրաստութեան եւ ուրիշ խնդիրներու մէջ իր մատուցած ծառայութիւնները, կը յիշէ, թէ ինքը եղած է Զաւէն պատրիարքին¹¹ թելադրողը ազգային հիւանդանոցի մէջ վիրատր զինուորներու համար որոշ չափով մահճակալներ տրամադրելու անհրաժեշտութիւնը, ինքը եղած է առաջարկողը, որ Զաւէն պատրիարքը *հեռագրէ առաջնորդներուն՝ հրահանգէ ժողովուրդը ժամանակի փափկութիւնը*:

6 Է. Ակնունի (Խաչատուր Մալումեան, 1860–1915), Գարեգին Խաժակ (1867–1915), Նազարէթ Տաղաարեան (1862–1915), Յարութիւն Ճանկիլեան (1856–1915), Սարգիս Մինասեան (1873–12915), Ռուբէն Զարդարեան (1874–1915), եղեռնամահ մտատրականներ:

7 Ոստիկան:

8 Վարդգէս (Յովհաննէս Սէրէնկիլեան, 1871–1915), հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ:

9 Հիրանոցը կոչուել է «Ռ-աուտուլ Ֆարաջ»:

10 Բարի առատ (թուրքերէն):

11 Զաւէն Տէր-Եղիայեան (1868–1947), Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք (1913–1916):

Սահակ կայթողիկոսը կը ներկայանայ իրեն եւ պատրաստած գրութիւնը կը մատուցանէ: Ճէմալ կարդալէ յետոյ կը խոստանայ յատուկ ծպտեալ պաշտօնեաներ դրկել ճամբաները եւ ստուգել, թէ իրօք կը պատահին այդպիսի դէպքեր:

Յունիս 26ին՝ Ճէմալի Հալէպէն մեկնումին առթիւ յիշատակագիր մը եւս կը մատուցանէ, որն այսպէս կը վերջանայ. «...*Եւ գօմանսրանը պէտալէթինսլան հազրէթլէ-րի, էլվէտան, ճէնսապը միթէալ հազրէթլէրի եօլճըլըրընըզա մուին վէ ըէհպէրինիզ օլսուն, մուզաֆէրիյէթըրէն մուզաֆէրիյէթէ, շանլը ֆիթոհաթլարա, վէթան մուազզէզի օսմանիյէի միւտախէլաթը սաքարտէն մունսաֆազաք մուվաֆֆըզ օլսարընըզ, սօն տումալ քաշուտուր քի ճէնսապը հազգ տախիլէրինիտէ վապը սամիլէրի իլէ միթէսէլլի օպը»¹²:*

* * *

Զօհրայ եւ Վարդգէս Յունիս ...-ին Հալէպէն ճամբայ կը հանուին դէպի Տիգրանակերտ՝ պատերազմական ատենսին առջեւ դատուելու պատրուակաւ եւ Զէյթուն-Պօղազիի մէջ վայրագօրէն կը սպաննուին չէրքէզ Ահմէտի կողմէ:

Չէրքէզ Ահմէտ՝ Տիգրանակերտի եւ Ուրֆայի ճամբաներուն վրայ իրեն յանձնուած դահճային պաշտօնը գլուխ հանելէ յետոյ կու գայ Հալէպ եւ կ'իջեանսի աննշան օթել մը՝ չի ճանչցուելու համար թերես:

Լուր կը դրկէ կուսակալ Պէքիր Սամիի¹³, թէ եկած է եւ իր տրամադրութեան տակ կը գտնուի եւ պատրաստ է իր հրամանները գործադրելու:

Պէքիր Սամի՝ ծածկագիր հեռագրով կ'իմացնէ Ճէմալ փաշայի՝ Ահմէտի գալուստը:

Ճէմալ զինքը Դամասկոս կը հրաւիրէ: Ահմէտ, խորհելով, որ իր շահատակութեանց վարձատրութիւնը պիտի ստանայ Սուրիոյ միահեծան իշխանատրէն, առանց ժամանակ կորսնցնելու կը փութայ Դամասկոս, հոն՝ իր արդար հատուցումը կ'ստանայ՝ Ճէմալի հրամանով կախաղան հանուելով:

Գառնուկի մորթիով իրենց գազանութիւնը ծածկող գայլերուն պէտք է հարցնել, թէ ո՞ր են մեր այդ ծաղիկ ու ճիւղան մտատրականները եւ հերոսատիպ դէմքերը, որոնց պակասը դեռ մինչեւ այսօր ալ զգալի է մեր քամբախտ ժողովուրդի համար ...

«...Բայ մէզարըմա տօղրու եօլճըլըզ նասիպ էլլէսուն պագի էլվէտա վէ էմրու իրատէ»¹⁴:

Հալէպի մէջ տիրող թշուառութեան տեսարաններէն ազդուած՝ գերման կայսեր ուղեւոր եւ հեռագիր մըն ալ կը պատրաստէ եւ Մինանեան եղբայրներու թարգմանել տալէ

12 «Ո՛վ հերոս հրամանատար, մասս բարո՛վ, (վսեմ) Աստուած ճամփորդութեանդ օգնական եւ ուղեցոյց թող լինի, յաղթանակից յաղթանակ, պատուաւոր նուաճումների (ֆէթիհ), Օսմանեան սուրբ հայրենիքի զինուորական միջամտութենէ պաշտպանէ եւ յաղթական լինէք: Վերջին աղօթքս էլ այն է, որ Աստուած աւելի լաւն էլ Աստծոյ խոստումով անի» (թուրքերէն):

13 Սամի Բեքիր (1865–1933, ազգութեամբ օսթթ թուրք քաղաքական գործիչ: Դէմ է եղել հայերի կոտորածներին, սակայն յետագայում թուրքական պատուիրակութեան կազմում Մոսկուայում մասնակցել է բանակցութիւններին, որոնք ասարտուել են կողմերի հակահայկական պայմանագրի կնքմամբ:

14 «Աստուած գերեզմանիս ճամբորդութիւն թող վիճակէ, յսերժ մասս բարով եւ Աստուծոյ կամքը» (թուրքերէն):

յետոյ կը յանձնէ մատամ Գօխի¹⁵ Պօլսոյ դեսպանին դրկելու եւ անոր միջոցաւ հասցէին տրուելու համար: Հեռագրին մէջ հայ ժողովուրդին կողմէ խաչակիրներու մատուցուած ծառայութիւնները յիշելէ յետոյ՝ կ'ըսէ. «...Ձեր ձայնը երեքօրեայ մեռեալին կենդանութիւն տուող Աստուածային ձայնը պիտի ըլլայ, իսկ պատմութիւնը Ձեզի պիտի վերագրէ հայ ցեղի բնաջնջումին պատասխանատուութիւնը»:

1919ի Փետրուարին Սահակ կաթողիկոսին Եգիպտոս ժամանման օրը՝ Սուրէն Պարթեւեան¹⁶ «Յուսաբեր»ին մէջ գրած իր հայակապ առաջնորդող յօդուածին ճակատն այդ հեռագրով կը զարդարէ:

1915 Յուլիս 5ին կը գրէ Չաւէն պատրիարքի. «...Հալէպի մէջ թշուառութեան տեսարանը աւելի արտակեղեք է: Մեր եկեղեցոյ բակը, դպրոցները, տանիքները մարդկային խեղճերանքով¹⁷ լեցուած են: Հարուստ, աղքատ, վարժապետ, աշակերտ. ամէնքն ալ նոյն վիճակն ունին: Սուտ են ընկերվարականաց վարդապետութիւնք, միայն թշուառութիւնը, միայն հալածանքը դիրք, աստիճան, խելք եւ յիմարութիւն մէկ խմոր, մէկ զանգուած կ'ընէ»:

* * *

1915 թ. Յուլիսի սկիզբները Պօլսէն եկած մասնաւոր հրամանի մը համաձայն Հալէպ համախոնտուած տարագիրներէն՝ բողոքականները եւ գաթօլիքները գերծ պիտի մնային նոր աքսորանքի մը դատնութիւնը ճաշակելէ:

Այս լուրը լուսատրչականներու մէջ յուսահատութիւն եւ բարոյալքում յառաջ կը բերէ:

Ըսողներ ալ կ'ըլլան, որ հրամանը արդիւնք է գերման եւ աստրիական կայսրերու ազդու միջամտութեան, քանի որ առաջինը բողոքականութեան եւ երկրորդը գաթօլիքութեան ամենաջերմ պաշտպաններն են:

Ատկէ գատ լսուեցաւ ալ, որ Մարաշէն Հալէպ տարագրուած վերապատուելի Ահարոն Շիրաճեան՝ յանուն բողոքական յարանուանութեան հեռագրած է Ներքին եւ Արդարութեան գործոց նախարարներուն, որ իրենք հայերու նման զօմիթէճիներ¹⁸ չեն եւ անջատողական գաղափարներ չունին:

Անոնք, որ դիւրութիւն կամ դրամական միջոց կ'ունենան՝ կը դիմեն այդ յարանուանութեանց պետերուն եւ անունին արձանագրել տալով մէկուն կամ միւսին տօմարին մէջ եւ այդ կերպով կ'ազատին աքսորի ահաւոր մղձաւանջէն, իսկ այդ միջոցներէն

---

15 Մարթա Կոյս (ծնեալ ֆոն Վինքլեր), գերմանացի առեւտրական Կառլ Կոյսի կինը (30-ից աւելի տարիներ բնակուել են Հալէպում): Կապեր է ունեցել հայ եւ քուրդ գործիչների հետ: «Տիկին Քօյս սկիզբները զարհուրելի ասելութեամբ մը լեցուած էր նաեւ Հայոց դէմ, բայց այն ահաւոր թշուառութիւնը, որուն աւելի ետքը ենթարկուեցաւ հայ ժողովուրդը, զինքը այնքան յուզեց, որ միջոց մը ձեռքը խարազան մը առած Հալէպի փողոցներուն մէջ կը ծեծէր հայ խոշտանգող ոստիկանները: Նոյն իսկ ժամանակ մըն ալ հաւաքելով ինսամեց հայ որբերը, զորս կառավարութիւնը ձեռքէն առաւ վերջէ» (Արամ Անտոնեան, էջ 76-77): Նրա մասին տես նաեւ՝ Թաներ Աքչամ, Սպանութեան հրամաններ: Թալեթաթ փաշայի հեռագրերն ու Հայոց ցեղասպանութիւնը, Երեւան, 2019, էջ 172-173, 238:

16 Սուրէն Պարթեւեան (1876–1921), գրող, հրապարակախօս:

17 Մնացորդներ:

18 Յեղափոխականներ:

գուրկ եղողները կը մնան իրենց գլխուն վերեւ դամոկլեան սուրի նման կախուած կարմիր ու սպիտակ վարդերու սպառնալիքին տակ:

Այդ հրամանը ոչ միայն Հալէպ, այլեւ ուրիշ տեղեր ալ գացած էր: Այդ շնորհիւ է, որ *Տօք. Յ. Պօղոսեան* կ'ազատի թրքական վայրագութեան զոհ երթալէ, երբ *Գալաթիայէն* ամբողջութեամբ գաթօլիքներէ բաղկացած կարաւանի մը հետ ճամբայ կ'ելլէ: Այս պարագան՝ յարգելի *Տօք.ը* ինքը պատմած է Հալէպի Առաջնորդարանին մէջ Սահակ կաթողիկոսի, Կօքիսոնի գայմագամ Էմմանուէլ Պալեանի¹⁹ (նախկին վարդապետ) եւ մեր ներկայութեան:

Խարբերդի գերման միսիոնար մ-ր Էյման²⁰ ալ նոյն այդ մասնաւոր հրամանին զօրութեամբ կրցած է տարագրութենէ զերծ պահել իր հաստատութեան պաշտօնեաները եւ բողաքականներէն շատերը, ինչպէս նաեւ լուսաւորչականներէն անոնք, որ ինքզինքնին բողոքականութեան համակիր ցոյց տուած են:

Այդ օրերուն ժողովուրդի վիճակը անհանդուրժելի ըլլալէ աւելի ընդվզեցուցիչ եղած է, եւ ամենակարծր սրտերն անգամ շարժած, անշուշտ, ոչ թուրքերունը, որոնք մասնաւոր հրճուանքով կը դիտէին այդ տեսարանները:

Առաջնորդարանի շրջափակին եւ շրջակայ փողոցներու մէջ՝ հազիւ ծածկուած մարդկային խլեակներ կ'երեւէին, որոնցմէ օրական յիսունով, հարիւրով մահուան գիրկը կ'իյնային: Միջոց մը միայն Հալէպի մէջ մեռնողներու թիւը 300-ի կը բարձրանայ՝ ըստ վիճակագրութեան Մատթէոս Երէցեանի²¹, որ շատ մեծ եւ գնահատելի ծառայութիւններ կը մատուցանէ՝ արեւելեան գաւառներէն կարաւաններու ողբերգական վիճակը նկարելով եւ մատամ Գօսի միջոցաւ արտասահմանի թերթերուն մէջ հրատարակութեան տալով եւ խղճամիտ վիճակագրութիւններ եւ տեղեկագրեր պատրաստելով:

Մատթէոս Երէցեան՝ 1916ի սկզբները կը բանտարկուի Հալէպի Քաղաքային ժողովի անդամներէն՝ Ճիւրեճեան Մանուկի, Պարսամեան Յակոբի, *Առաջնորդարանի* փոխանորդ Եսայեան տէր Յարութիւն քահանայի²² եւ ուրիշներու հետ եւ հրաշքով կ'ազատի կախադանի պատժին ենթարկուելէ:

Դժբախտաբար, բանտէն ինծի դրկած նամակները ներկայիս չ'ունիմ ձեռքիս տակ՝ մէջբերումներ ընելու համար անոնցմէ:

Քաղաքապետարանը իր աղբի սայլերու թիւը եռապատկելով հանդերձ դարձեալ չէր կրնար բաւականութիւն տալ պէտքին: Ազգային զոյգ գերեզմանատուները գրեթէ անանցանելի կը դառնան հողակոյտերէ: Այդ հաշուէն դուրս են այն տասնեակ հազարաւորները, որոնք Հալէպէն դէպի Տէր-էլ-Չօր երկարող ճամբուն վրայ կ'իյնան:

19 Էմմանուէլ Պալեանը եղել է Տրապիզոնի կաթողիկ հայոց հոգեւոր առաջնորդ, 1908-ին կարգաթող է եղել:

20 Եոհաննէս Էյման (1870-), մանկավարժական գործունէութիւն է ծաւալել Մեզրէում եւ Խարբերդում, փրկել է բազմաթիւ հայերի:

21 Մատթէոս Երէցեան (1885-), գրող, թարգմանիչ, խմբագիր, Հալէպի Հայոց Առաջնորդարանի քարտուղար:

22 Յարութիւն քահանայ Եսայեանը բանտում մնացել է մինչեւ 1918 թուականը (տե՛ս՝ Բիւզանդ Եղիայեան, *Ժամանակակից պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972*, Անթիլիաս, 1975, էջ 80):

Միայն Մէսքէնէի²³ մէջ՝ թիֆլիսէ եւ տիգրանապոլի մեծնորներու թիւը հարիւր հազարը անցած է՝ ինչպէս կը հաւաստէր մեզ Շիկոմիդիոյ հոգեւոյս առաջնորդը՝ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Յովակիմեան²⁴, որ իր ազգականներուն հետ մինչեւ հոն տաբարուելու դժբախտութիւնը կ'ունենայ:

Սահակ կաթողիկոսը կ'ուզէ թէեւ զինքը Հալէպի մէջ պահել, բայց Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս չ'ուզէր իրեններէն բաժնուիլ եւ սիրայօժար կ'ենթարկէ ինքզինքը այդ տառապանքին: Այս տեսարաններուն առջեւ է, որ կուսակալ Ճէլալ պէյ կ'ըսէ. «Երանի գետինը բացուեր եւ զիս ծածկեր, որ այս մանգարէն²⁵ չը տեսնէի»²⁶:

Ճիշտ այդ օրերուն կը գուգաղիպի հայ ազատագրութեան պատմութեան էջերէն մին կազմող Ուրֆայի եւ Սուլտիոյ հերոսամարտերը, որոնց իբր հակազդեցութիւն՝ կառավարութիւնն անելի կը սաստկացնէ իր հալածանքը եւ *մուհաճիր մուրիիրը* տխրահռչակ Էյուպի²⁷ ամենախիստ հրամաններուն վրայ Սէվզընթաթի պաշտօնեաները եւ ոստիկանները որսկան շուներու նման չորս կողմ ինկած հայ կը *փնտրին* եւ գտածսին Սէպիլ կը դրկեն, հոնկէ ալ խոշոր գանգուածներու վերածելով դէպի Տէր-էլ-Չօր քշելու համար:

* * *

Տէր-էլ-Չօրի նոյն ատենուայ կառավարիչ Ալի Սուալիի մասին թէեւ նպաստատր կը խօսուէր Հալէպի մէջ, մանաւանդ որ ան՝ Սահակ կաթողիկոսին հետ տեսնուած ատեն՝ իր իրաւասութեան տակ գտնուող հայերուն նկատմամբ գթօտ վերաբերմունք ունենալ կը խոստանայ²⁸, բայց յաջորդին՝ տխրահռչակ Չէքիին օրօք իրական դժոխք մը

23 Մէսքէնէ, Մապրանա – Եփրատի սահմանակից անապատներից մէկը եւ համանուն քաղաք Սիրիայի հիւսիսում:

24 Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Յովակիմեան (1846–1934), եկեղեցական-հանրային գործիչ: Իր երկարամեայ առաջնորդութեան շրջանում կառուցել եւ հաստատել է բազմաթիւ եկեղեցիներ, դպրոցներ եւ անգամ գիւղեր:

25 Տեսարան (արաբերէն):

26 Ժամանակակիցների վկայութեամբ՝ Հալէպի կուսակալ Ջէլալ բէյը նման չի եղել միւս օսմանեան պաշտօնեաներին: «Բարեբախտութիւնն մըն է՝ նաեւ, որ Հալէպի վալին՝ Ճէլալ Պէյ, բարեխնամ դիրք կը պահէ հայ գաղթականութեան հանդէպ եւ ամէն դիւրութիւն կ'ընծայէ Սահակ Կաթողիկոսի նախագահութեան ներքեւ գործող ինսամալար մարմիններու» (Բիւզանդ Եղիայեան, Ժամանակակից պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ, էջ 47):

27 Էյուբ բէյ – Հալէպի գաղթականների գրասենեակի տնօրէն, յայտնի իր հայատեսցութեամբ:

28 Ըստ Արամ Անտոնեանի՝ Ալի Սուալի (Ալի Սուալ) «անելի բարի եւ ազդեցիկ մարդ մըն էր..... Բէյ-Բուլ-Այն իր վարչութեան շրջանակին մէջ ըլլալով, մինչեւ այն ատեն ամէն ջանք ըրեր էր որպէս զի հոն խոնարհ հայ գաղթականներու գոլումը մեղմուի: Գիւղին մօտ՝ բարձունքի մը կատարը հաստատել հուած էր անոնց վրանները, եւ տեսակ մը թաղ ալ նոյն ինքն գիւղին շրջանակին մէջ հաստատած էր այն Հայոց համար, որոնք տակաւին քիչ շատ դրամագլուխ ունենալով, կրնային խանութպանութիւն ընել: .....Բայց նոյն իսկ այս բարի մարդը ամբողջովին գերծ չէ մեղադրանքէ: Կարծես ճակատագրուած էր, որ ոչ մէկ թուրք պաշտօնեայ, այդ ընդհանուր անբարոյականացման օրերուն, պիտի կրնար լիովին պարկեշտ, արդար ու մաքուր մնալ: ....Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, բաղդատմամբ միւս Թուրք պաշտօնեաներուն, Սուալ Պէյ աստուածային բարիք մըն էր այդ միջոցին՝ նոյն կողմերը քշուած հայ գաղթականներուն համար» (Արամ Անտոնեան, Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները եւ Թալէադ փաշա: Պաշտօնական հեռագիրներ բնագիրներու ստորագրութեամբ եւ բազմաթիւ

կ'ըլլայ Տէր-Էլ-Զօրը, եւ Արաբ-Բունարի Րաս-իւլ-Այնի, Ճարապուլուսի մէջ արաբներու, չէչէններու եւ նոյն իսկ կարաւաններու ընկերացող ոստիկաններու ի գործ դրած վայրագութիւններու արձագանգը օր օրին կը լսուին Հալէպի մէջ եւ սարսուտ կ'ազդեն ժողովուրդին:

Այդքան դժնդակ պարագաներու տակ բնականաբար ոչ որ պիտի ուզէր ձեռք առնել դժոխքի այդ ճամբան, որով շատեր իսլամանալու գաղափարն անցնել կ'ունենան պահ մը, որովհետեւ Էյուպ՝ օր մը օթէլ-Պարօնի մէջ օղիի սեղանին շուրջը գլուխը լաւ մը տաքցնելէ յետոյ իրեն սեղանակից եղող հայու մը անվերապահօրէն կ'ըսէ. «Փրկութեան միակ ճամբան իսլամացումի մէջ կը կայանայ»:

Իթթիհատի ներկայացուցիչ Ճէմալ ալ, որ յատկապէս եկած էր Հալէպ՝ տարագրումի գործը վարելու՝ կեդրոնէն ստացած հրահանգին համաձայն՝ կը խոստանայ ամէն դիրութիւն տալ իսլամացողներուն՝ ինչ որ կը վայելէն իսլամ գաղթականները:

Իթթիհատի կեդրոնն արդէն որդեգրած էր այդ սկզբունքը եւ Ապրիլի սկիզբները՝ Ներքին գործոց նախարարէն՝ ոճրածին Թալէպէն ծածկագիր հեռագրով մը հրամայուած Ատանայի կուսակալ Իսմայիլ Հազգիի, որ բացի ճանչցուած կուսակցականներէ եւ ժողովուրդին վրայ ազդեցութիւն ունեցողներէն՝ միւսներուն կողմէ իսլամացման առաջարկ եղած պարագային՝ ընդունի անոնց առաջարկը եւ զերծ կացուցանէ տարագրութենէ:²⁹ Այս լուրը Ատանայի փօլիս Միտիրի գմիտնիացի չէրքէզ Ճէմալ պէլ յայտնած էր վստահելի բարեկամի մը:

Պօլսոյ մէջ այդ ուղղութեամբ առաջարկներ կ'ըլլան ոմանց եւ անոնցմէ երկուքը, երբ Ապրիլի վերջերը կը դիմեն Զալէն պատրիարքի, կը պատասխանէ. «Ինծի ինչո՞ն կը հարցնէք, ձեր փրկութիւնը ինչ բանի մէջ որ կը տեսնէք՝ զայն ի գործ դրէք»:

Այս պարագան լսած ենք Եր. Վարդապետ Փէրտահճեանէ³⁰, որ 1916ին Երուսաղէմ արքայութեան էր Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղանունիի³¹, Դանիէլ արքեպիսկոպոս Յակոբեանի, Մամբրէ վարդապետ Սիրունեանի³² եւ Խորէն վարդապետ Թաշճեանի³³ հետ:

1916–17ին բռնի իսլամացումներ տեղի կ'ունենան Համայի, Հոմսի, Դամասկոսի եւ շրջակայ գիւղերու, ինչպէս նաեւ Անդր Յորդանանու եւ Հարանի կողմերը՝ Պօլսէն եկած մասնատր մարմնոյ կողմէ:

Բռնի իսլամացումէ զերծ չեն մնար Թաֆիլէ արքայութեան 18 քահանաներէն եւ պատուելիներէն ոմանք՝ իրենց ընտանիքներէն անջատուելով՝ Տէր-Էլ-Զօրի սպանդանոցը չը դրկուելու համար:

պատկերներով, Պօսթըն, 1921, էջ 46-47):

29 Իրականում իսլամացումն էլ յաճախ չի փրկել հայերին: Բազմաթիւ դէպքերից յիշենք Թաներ Աբչամի վկայակոչումը մարգուանցի մի իսլամացած հայ ընտանիքի մասին, որը, սակայն, արտորուել է Հալէպ: «Թէն պարզ էր, որ այդ մարդն իսլամ է ընդունել եւ ստացել Երուսի Զիեա անունը, Արդուլասիադ բէյն ասաց. «Կարեւոր չէ՛ ընդունել է, երբ է ընդունել, միեւնոյն է, չի ազատում գաղթից...» (Թաներ Աբչամ, էջ 214-215): Իսլամացման մասին տե՛ս նաեւ՝ Անտունեան, էջ 123, 178-179:

30 Երուսաղ արքեպիսկոպոս Փէրտահճեան (1874-1936), հոգևոր գործիչ:

31 Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղանունի (1863-1941), հոգևոր գործիչ, բանասէր:

32 Մամբրէ վարդապետ Սիրունեան, Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու եզիպտահայ թեմի առաջնորդ:

33 Խորէն վարդապետ Թաշճեան (1891-1955), եկեղեցական գործիչ:

Թաֆիլէի քահանաներուն մէջ կը գտնուէին ողբացեալ «երիցապետ»ը՝ տէր Ներսէս քահանայ Թաւուքճեան եւ *Ծովական քահանայ Կիւղալեան*, որ այդ առթիւ բաւական ընդարձակ տեղեկագիր մը կը պատրաստէ եւ կը ներկայացնէ Սահակ կաթողիկոսին՝ անոր կաթողիկոս-պատրիարքութեան օրերուն:

Իտարբերդի կուսակալ Սապիթ պէյ՝ ինքը կ'առաջարկէ շատերուն, որ իսլամանաւորով գերծ մնան տեղահանութենէ: Իտարբերդի մէջ գտնուած միջոցիս՝ ժողովուրդի մեծ մասը իսլամական անունով կը ճանչցուէին թուրքերէն. Աքիֆ Ուսահ Նէգուրթի, Միւֆիթ Ճէվալէթ, Արիֆ Մէքազի կամ շատերուն ալ իմամիլէները եւ հանած եմ ձեռքովս:

* * *

Սահակ կաթողիկոսը համար 4980-94 եւ Յուլիս 19 թուակիր նամակով կը գրէ Չաւէն պատրիարքին. «Անօթութիւնը հիւանդութեան չափ կոտորած կ'ընէ, թախնաթ³⁴ Հալէպի մէջ գրեթէ կանոնաւորապէս կը տրուի կառավարութեան կողմէ. միակ չնչին նպաստը ամբողջ գաղթականութեան, բայց դուրսերը հաց կ'աղաղակեն: Կամ Քրիստոսի հրաշագործ զօրութիւնը եւ կամ թագաւորական գանձ պէտք է, որ կէս միլիոն կիլիկէցիք, թերեւս նոյնչափ կամ անլի արեւելեան գաւառներէն գալիքները կարողանան կերակրուիլ Սուրիոյ անապատներուն մէջ: Թողունք Ամերիկայի եւ Եւրոպայի մարդասէրները, ի՞նչ կ'ընեն տարարնակ, եգիպտարնակ եւ ամերիկարնակ հայերը, ժամանակ է, որ գաղթականաց հոսանքին պէս նպաստի հոսանքներ կազմուին. աշխարհ տեսած չէ եւ չպիտի տեսնայ այսքան արհաւիրք, այսքան թշուառութիւն եւ կարօտութիւն, Երուսաղէմի *աւերը* բաղդաւորութիւն է հայութեան աներանաց բաղդատմամբ:

Կոտորած, բռնաբարութիւնք, *երկրիս* մանուկներու անհամար առեւանգութիւն, գեղատես կանանց, հարսներու եւ կոյսերու վաճառում մինչեւ անգամ երեք մէճիտիլէի չ'համրուիլ եւ չ'բացատրուիլ:

...Ո՞ր են Իսաչի ընկերութիւնները՝ խաչին զոհուող ցեղի մը եթէ ձեռք չ'երկնցնին, ինչո՞ւ խաչին անունը կ'արատաւորեն: Վիրաւոր կը փնտռեն. նիւթապէս, բարոյապէս, կրօնապէս եւ մտաւորապէս վիրաւոր մըն է հայ ժողովուրդը: Դրամ հասցուցէք, 500 ոսկիները չեն բաւեր: Անշունչ բնութիւնը, քարերն ու ապառաժները կու լան, սրտերը թող լան. ըլլան օտար, ըլլան ընտանի:

Ի՞նչ պիտի ըլլան Աստուծոյ տաճարները, ի՞նչ պիտի ըլլան վանքերն ու մենաստանները, ի՞նչ պիտի ըլլան եկեղեցապատկան կալուածները, սպասները, գիրքերը ու զգեստեղէնք: Իտրիհ'որդ տուէք, մենակ եմ, խելք չը մնաց գլուխս, արտաստուք չը մնաց աչքերուս մէջ, զգացում չը մնաց սրտիս մէջ, չորս կողմս գիշեր եւ ցերեկ մերկութիւն, անօթութիւն, նուաղում, լաց ու վայնասուն, պատառ մը թո՛ւրթ հասցուցէք, ըսէ՛ք, թէ ի՞նչ կ'ընէք, ի՞նչ յոյս ունիք, ի՞նչ ապագայ կը նշմարէք: Ժողովուրդը կը հարցնէ ամէն օր՝ ի՞նչ կ'ընէ Պօլիսը, *ի՞նչ կ'ընէս*. Պատրիարքը, ի՞նչ կ'ընեն ժողովները:

...Արտաստուքով կը գրեմ, բաական է, միայն կը խնդրեմ, որ այս ընդհանուր ցաւի մէջ մոռնանք անձնական ցաւերը: Հաճընի առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսը տառա-

34 Կառավարութեան կողմէ յատկացուած նպաստ՝ կերակրի կամ դրամի տեսքով (թուրքերէն):

պեցաւ, մլխիթարութեան եւ քաջալերանքի պէտք ունի... Մնացած այրիները իսկական որբեր են եւ անօթութեամբ կը տառապեն եւ կը տառապեցնեն անբաղդ եպիսկոպոսը»:

Յուլիս 23ին՝ Սահակ կաթողիկոսը Ճէմալի տրուած հեռագրով մը. «Տիարպէքիբի եւ շրջակայից մէջ այրերը անխտիր սպաննուելէ յետոյ՝ ընտանիքները հոս դրկուած էին, 5էն 10 տարեկան աղջիկներու եւ տղայքներու, ինչպէս նաեւ Տէր-Զօրի, Բաս-իւ-Այնի եւ այրի ու կոյս գտնուած բոլոր վայրերուն մէջ բռնաբարումը, կուսապղծութիւնը, արուամուղութիւնը, կիներու եւ աղջիկներու ասարառութիւնը սովորական դարձած ըլլալը եւ շատերուն ալ պատիւը լլկուելէ յետոյ սպաննուած ըլլալին, հազարաւորներ երկաթ. կայարաններուն առանց մօտեցնելու՝ շարաթներով անջրդի անապատներու մէջ իրենց ընկերացող ոստիկաններուն եւ գիւղացիներուն կողմէ մարդկային խղճին անհաղորդ դէպքեր տեղի ունենալը, Արաբ-Բունար եւ շրջակայքը թողուած կիներու, աղջիկներու եւ երեխաներու հոս փոխադրուելուն համար կրկնակի դիմումներ կատարուած ըլլալով մէկտեղ՝ դիտմամբ վար դրուելով՝ խստութիւններու շարունակութիւնը, Այնթապէն երկու անգամով տեղահանուած ընտանիքներուն ճանապարհին ոստիկաններու եւ ժողովուրդին կողմէ շրջապատուելով՝ կողոպտուած ըլլալին, մէկուն սպաննուիլը եւ տասներկուսին ալ վիրաւորուիլը» թուելէ յետոյ կը բացագանչէ. «Էլաման՝ն, սվազէի իսթիմարարընը իսթիմա պույուրլլարաբ ինսանիյէթ նամընա շու հալ-լէրէ պիր իսթթմը վերիլմէսինի քէնալը թէշարրու իլէ իսթիբիհամ իյլէրիս»³⁵:

«Դժբախտաբար Ֆընտճագի պատահարը մէհաճիրութեան³⁶ հետաձգումը անհնարին դարձուցած է թէւ, բայց հայ ժողովուրդին ամէն տեսակ թշուառութենէ պաշտպանուելուն համար ամէն կողմ հրամաններ տուի»։ Կ'ըլլայ Ճէմալի պատասխանը:

Նոյնիմաստ եւ քիչ մը անելի խիստ լեզուով խմբագրուած գրութիւն մըն ալ Հալէպի կուսակալ Պէքիբ Մամիի կը դրկէ տէր Յարութիւն քահանայի միջոցաւ: Կուսակալը կարդալէ յետոյ՝ քահանայի երեսին կը պոռայ. «Տակաւին երես ունի՞ք իբր ազգ ներկայանալու եւ այս կարգի դիմումներ ընելու»:

Իսեղճ տէր Յարութիւնը սահմոկած կը հեռանայ կուսակալի քովէն եւ դողահար ու գունաթափ վիճակի մէջ Առաջնորդարան գալով՝ եղելութիւնը կը պատմէ Սահակ կաթողիկոսին, որ չափազանց կ'ազդուի թէւ, բայց կը պահէ իր պաղարիւնութիւնը³⁷:

35 «Բաւակա՛ն է, իմ օգնութեան աղաղակը լսելով՝ յանուն մարդկութեան այս վիճակին վերջ տալը խնդրում եմ օրէնքի համաձայն» (թուրքերէն):

36 Մէհաջիր – գաղթական (արաբերէն):

37 Հեղինակը երախտապարտ է պոլսահայ մտաւորական Ճան Էրզորումլուօղլուին՝ շարադրանքում առկայ թուրքերէն (օսմաներէն) բառերն ու նախադասութիւնները թարգմանելու համար:

AN EXCERPT FROM KUD MKHITARIAN'S UNPUBLISHED MEMOIRES
“EPISODES FROM ARMENIAN GOLGOTHA”

Artsvi H. Bakhchinyan

Institute of History of National Academy of Sciences, Armenia

SUMMARY

The publication presents an excerpt from the unpublished memoirs, “Episodes from the Armenian Golgotha. 1912–1937” by Kud Mkhitarian - the chapter “Catholicos Sahak again in Aleppo.”

Kud Mkhitarian (1877-1940) in 1903–1919 worked at the Armenian Catholicosate of the Great House of Cilicia as the secretary of the Catholicos Sahak II Khabayan. In his memoirs, in particular, he presented Catholicos's activities on the background of political events in the Ottoman Empire.

The presented excerpt presents Catholicos Sahak's trip to Aleppo in May-July 1915, quotes from his correspondence with various figures, in which he testifies to the deportation and massacres of the Armenian population. Mention is made of the names of the Armenian creative intelligentsia - victims of the Genocide, as well as evidences of attempts to forcibly Islamize Armenians.

Key-words: Kud Mkhitarian, Catholicosate of Cilicia, Armenian genocide, 1915, genocide victim intellectuals, Catholicos Sahak II Khabayan, Aleppo, deportation, forced Islamization.

ОТРЫВОК ИЗ НЕИЗДАННЫХ МЕМУАРОВ КЮДА МХИТАРЯНА
“ФРАГМЕНТЫ АРМЯНСКОЙ ГОЛГОФЫ”

Արցւի Դ. Բախչինյան

Институт истории Национальной академии наук, Армения

РЕЗЮМЕ

В публикации представлен отрывок из неизданных воспоминаний “Фрагменты Армянской Голгофы: 1912–1937” Кюда Мхитаряна – глава “Католикос Саак снова в Алеппо”.

Кюд Мхитарян (1877-1940) в 1903-1919 гг. работал в Киликийском католикосате Армянской апостольской церкви секретарем католикоса Саака II Хабаяна. В своих мемуарах он, в частности, представил деятельность католикоса Саака на фоне политических событий в Османской империи.

В представленном отрывке рассказывается о поездке католикоса Саака в Алеппо в мае-июле 1915 г., цитируются фразы из его переписки с различными деятелями, в которых он свидетельствует о депортации и массовых убийствах армянского населения. Упоминаются имена армянской творческой интеллигенции – жертв Геноцида, а также свидетельства о попытках насильственной исламизации армян.

Ключевые слова: Кюд Мхитарян, католикосат Киликии, Геноцид армян 1915 г., представители армянской интеллигенции – жертвы Геноцида, католикос Саак II Хабаян, Алеппо, депортация, насильственная исламизация.

REFERENCES

- Matt'osean Vardan. *Հարասային կողմն աշխարհի. հայերը Լատին Ամերիկայի մէջ սկիզբէն մինչև 1950* (Անթիլիաս, 2005): [The Southern Side of the Earth: Armenians in Latin America from the Beginnings to 1950]. Antelias, Armenian Catholicosate of Cilicia, 2005;
- Mkhitarean K. *Նամակներ Պրազիլիայէն* [Letters from Brazil]. "Hairenik," Boston, 1926, April 17;
- Stepanyan Garnik. *Կենսագրական բառարան*, հատոր Գ [Biographic Dictionary]. Yerevan, Khorhrdayin grogh, 1990.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Արծվի Հ. Բախչինյան, բանասիրական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ հայ գաղթավայրեր և Սփյուռք, մշակույթի պատմություն, հայազգի ականվոր գործիչներ:

Էլ. փոստի հասցե՝ artsvi@yahoo.com

Artsvi H. Bakhchinyan, PhD in Philology, Senior Researcher, Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia.

Research fields – history of Armenian communities and Diaspora, history of art, eminent figures of Armenian origin.

E-mail: artsvi@yahoo.com

Арцви Г. Бахчинян, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института истории Национальной академии наук Республики Армения.

Область исследований – история армянских общин и диаспоры, история искусства, знаменитые деятели армянского происхождения.

Эл. почта: artsvi@yahoo.com